

Bogdan Krizman

STRANKE U HRVATSKOM SABORU ZA VRIJEME I SVJETSKOG RATA

Pauzirajući od 13. jula 1914. Hrvatski sabor — u kojem je Hrvatsko-srpska koalicija imala apsolutnu većinu¹ — sastao se 14. juna 1915 u »prvo ratno saborisanje« da bi prihvatio ponovno produženje finansijske nagodbe s Ugarskom.² Pritom je St. Radić (HPSS), podnoseći u toku sjednice 16. VI interpelaciju o prilikama u Rijeci i Zadru, u svom govoru³ podvukao da hrvatski narod kao razuman i svijestan narod ide u ratu samo za tim da njegove težnje i prava budu potpuno priznati i uvaženi u »ovoj starodrevnoj, nepobjedjenoj i nepobjedivoj monarhiji«. Naša hrvatska vojska u ovih deset mjeseci — nastavljao je on — izvršila je, i to gotovo sama samcata, da »jednoplemeni i jednokrvni ali politički posve oprečni narod srpski nije učinio iz hrvatskih zemalja drugu Macedoniju« (drugom prilikom je rekao i to da se ta vojska bori pod zastavom najuglednije in najčistije dinastije u Evropi). To znači da »Srbi ne će moći hrvatsko pitanje na sabliji iznijeti pred Evropu, kako su iznijeli pitanje macedonsko«. Nije Napoleon bio budala — rekao je dalje Radić — kad je priznao: »Austrija je nepobjediva«, jer uistinu Monarhija u vojnom pogledu stoji sjajno.⁴ Doista, ona je nepobjediva upravo zato što nije homogena, jednonarodna. U njoj ima svega, samo nema

¹ Na izborima za Sabor u decembru 1913 Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS) postigla je 3 mandata, Hrvatsko-srpska koalicija (HSK) 48, »Osječka grupa« dra Franje Papratovića 2, Hrvatska stranka prava (HSP ili SP) 9, Starčevićeva stranka prava 11, Klub unionista 12, a k tome treba pribrojiti i tri Starčevićanca izvan stranaka.

² Sabor je u »ratnom saborisanju« — ne praveći komplikacije vladi — nastavljao da produžuje finansijsku nagodbu iz 1906. godine.

No, vojni vrhovi Monarhije nisu bili zadovoljni sa stanjem u Hrvatskoj i u međuvremenu su pokušali da na bansku stolicu dovedu jednog generala koji bi vladao bez Sabora. Zato je a. u. Vrhovna komanda u Teschenu 27. III 1915 predložila cara kao kandidata za Hrvatsku i Slavoniju Adolfa Freiherra v. Rehmana, budući da se prilike u Hrvatskoj — stoji u dopisu — razvijaju poput Češke i ovdje kao i tamo moguće je zagrađivati nacionalni pokret samo pomoću politički potpuno nezavisne vlade. (Summiniana, prijepis, Državni arhiv SR Hrvatske u Zagrebu).

³ Stenografski zapisnici sabora kralj. Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodišta 1913.—1918., svezak III, od LXXXV. do uključivo CXXXI. saborske sjednice, od 14. lipnja 1915. do 4. srpnja 1916. (ratno saborisanje), Zagreb 1916, str. 26. Ubuduće će se citirati skraćeno: SZ.

⁴ Poslije Cera i Kolubare!

slabosti i — pametne državne politike jednako pravedne za sve njene narode. Bilo je rečeno da jedini uzrok i jedina svrha postanku i opstanku Monarhije leži u tome da svi njeni narodi budu potpuno zadovoljni, da svi imaju potpunu mogućnost u njoj za svoj kulturni razvoj, no da ta nota odzvanja u službenoj štampi Beča i Pešte, drukčije bi se sudilo o Monarhiji. Ona bi trebalo da se kreće samo tom stazom i kad bi ovdje svi narodi bili posve ravnopravni, onda nitko pod suncem ne bi svladao Habsburga!⁵

Stjepan Zagorac je nakon »osvojenja Srbije«⁶ — na sjednici 23. XII⁷ nasjekao hrvatsko pitanje i naglasio potrebu da se stvori samostalna hrvatska država na jugu Monarhije, jer je potrebno da se i Poljskoj, i Češkoj, i Ugarskoj, i Hrvatskoj pruži prilika da se potpuno slobodno i samostalno razvijaju unutar Monarhije, i to ne tako da bi stvorili neki trijalistički sustav umjesto dualizma, nego s a v e z država, nešto slično onom njemačkog Carstva. »Za spasenje naše i budućnost našu — rekao je Zagorac — potrebna je sloga svih sinova ovoga naroda, koji žele domovini i narodu sretniju i bolju budućnost, sloga svih nas u ovoj Hrvatskoj, a onda i dalje treba proširiti tu slogu, da dođe do sloge svih Slavena u monarhiji. To će nas jedino spasiti, to će nam pomoći najsigurnije, i najbolje, i najprije. Od raznih lijepih riječi i obećanja nadati se nemamo ničemu, jer smo i dosada bili vazda hranjeni samo lijepim riječima, a te lijepe riječi nijesu nikad bile potkrijepljene činima. Program stranke prava — kakogod sam i prošle godine i prijašnjih godina rekao — svakim danom biva sve aktuelniji, a poslije rata, ako ne bude oživotvoren od strane viših faktora, morat će biti oživotvoren voljom i slogom naroda.«

Starčevićancima je dr Ivan Lorković (HSK) u toku debate 29. XII⁸ suprotstavio ovako formulirano gledište Koalicije: u momentima koji su nastupili poslije 1861 god. i Ugarska je sa svoje strane izgubila ispred očiju one ciljeve koji su se državnom hrvatsko-ugarskom zajednicom imali postići, odnosno nije se dosljedno provodila politika na onom temelju na kojem se u obostranom interesu imala razvijati. Međutim, od toga pa do onoga što Starčevićanci propagiraju — da se naime uzajamni državopravni odnos ima stubokom mijenjati — veliki je skok i Koalicija nije voljna da ih na tom putu slijedi, i to iz dva razloga. Prvo, jer za nju i njeno stanovište vojuje historijski razvitak hrvatskog naroda; drugo, jer smatra da je ono što je zajednički interes hrvatskog naroda, njegovo ujedinjenje i takva državopravna samostalnost koja će mu omogućiti da se uspješno razvija, lakše provedivo na bazi postojeće

⁵ Nekoliko dana kasnije, istupanja Radića i Peršića u Saboru tako su razbjesnila Skerlecza da je na sjednici egzekutivnog odbora Koalicije 19. VI 1915 zaprijetio da će Sabor odgoditi, »a što će biti dalje, to će samo po sebi doći. (Šurminiana. Državni arhiv SR Hrvatske u Zagrebu.)

⁶ Austro-ugarski vojni vrhovi (u prvom redu šef generalštaba Conrad) neprekidno su nato prodlagali da Srbiju i Crnu Goru — kao jedino rješenje — valja pripojiti Monarhiji, što, pak, Madjani nisu htjeli, bojeći se takvog ojačanja srpskog elementa.

⁷ SZ, III, str. 252.

⁸ SZ, III, str. 307 i d.

državne zajednice s Ugarskom, nego na onom temelju, što ga predlaže Starčevićeva stranka prava, i to već zato, jer SSP računa s nečim čega nema i za što je potrebno preuređenje čitave Monarhije, dok Koalicija računa sa pozitivnim zakonom, računa s onim što je spojivo s ostvarenjem narodnih ciljeva. Na putu koji zastupa Koalicija da bi se riješilo hrvatsko pitanje nije potrebna reforma čitave Monarhije, nego je potrebno ono, što se možda u Ugarskoj rađa pred slikom novih velikih vremena, a to je: »visoko i široko shvaćanje hrvatskog i jugoslovenskog pitanja te odnosa između Ugarske i Hrvatske«.

Zastupnik Stranke prava dr Josip Pazman nastojao je 11. II 1916⁹ da skicira stav frankovaca u jugoslavenskom pitanju i odmah postavio dilemu: ili će se ono riješiti na temelju hrvatske državopravne misli ili na temelju srpske nacionalne ideje. Samo na razvalinama velikosrpskih osnova jedino je moguće — po njegovu mišljenju — uskrsnuti hrvatsku. Habsburškoj dinastiji gravitirajuću kraljevinu, kao što bi jedino na razvalinama Hrvatsva bilo moguće uskrsnuće velikosrpske, Rusiji i istoku gravitirajuće srpske države. Samo što ni u jednom ni u drugom slučaju ne bi moglo biti uopće govora o kakvoj velikoj mađarskoj nacionalnoj državi od Karpata do Jadrana. Mađari su u svojoj kratkovidnosti decenijama u Bosni a i u Hrvatskoj propagirali Srpstvo a ugnjetavali Hrvatsvo, te na taj način pospješivali rješavanje tog pitanja, ne na korist Monarhije nego Rusije. Posljedica je takve politike bilo to da je Monarhija dovedena na rub propasti, upletena u rat na život i smrt, u rat u kojem se samo čudu božjem ima zahvaliti da tako povoljno po Monarhiju teče. Taj rat mora krvlju da ispravi pogreške mađarske protuhrvatske politike. »Hrvatski narod se bori sa heroizmom za monarkiju samo zato — tvrdio je on — jer drži, da je uvidjela onu naopaku politiku dosadanju, i da će je taj rat naučiti i dovesti do uvjerenja, da je njezin jug tim jače i sigurnije zaštićen, čim je jači i zadovoljniji hrvatski narod.«

Ivan Peršić (SSP) — govoreći 15. II u debati o izvještaju odbora o formi manjeg sjedinjenog grba¹⁰ — definirao je politiku Starčevićeve stranke prava kao politiku podjele političkog rada, kao politiku rezervnog kapitala za jedan narod. Starčevićanci hoće da za onaj slučaj, kad budu prevareni i razočarani i jedni i drugi političari — kako oni koji svoj račun prave s Peštom, tako i oni koji ga prave sa Bečom — narodu još uvijek ostane treći oslon, stranka — kapital, da ne zdvaja nego da povjeri svoju sudbinu ljudima koji ga nisu prevarili i koji se nisu dali prevariti.

Dr Prebeg (SP) podnio je svoj »prešni predlog« o tome da Sabor stornira zaključak o isključenju Franka, Horvata i Zatluke i na sjednici održanoj 14. VI¹¹ ga obrazložio, ali se Crga Tuškan ispred Koalicije usprotivio tom prijedlogu,¹² a u tome ga je podupro i Većeslav Wilder

⁹ SZ, III, str. 447 i d.

¹⁰ SZ, III, str. 538 i d.

¹¹ SZ, III, str. 939 i d.

¹² SZ, III, str. 941 i d.

(HSK),¹³ ustvrdivši da su spomenuti zastupnici tada a i kasnije svakom zgodom radili o glavi Saboru (pritom ga je Prebeg ispravio upadicom: ne Saboru nego Hrvatsko-srpskoj koaliciji!). Wilder je ponovio tvrdnju da se je onda radilo o glavi Saboru, a da kasniji razvoj pokazuje da se nisu ni najmanje pokajali za svoje čine. Naprotiv, nedavno je njihov glavni organ oduševljeno pisao u prilog zavoda vojne uprave u Hrvatskoj i čitavoj Monarhiji. Tako je na kraju većina otklonila »prešnost« Prebegova prijedloga¹⁴ i time je on praktično bio stavljen »ad acta«.

U indemnitetnoj raspravi 17. VI uzeo je riječ Stjepan Radić kao član »državno-pravne opozicije« i zastupnik seljačke stranke.¹⁵ Radić je, između ostaloga, osudio i Nagodbu i dualizam te iznio jedan nov razlog protiv: organsku vezu Hrvatske s Austrijom a ne Ugarskom; njenu ekonomsku, geografsku i etničku vezu s obzirom na Slovence; a organsku sa Srbima u Monarhiji i izvan nje. Seljačka stranka — stojeći na stanovištu potpunog narodnog jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba kao jednog naroda i na stanovištu jednoga državnog hrvatskog jedinstva — gleda u Nagodbi najveću i najsudbonosniju zapreku hrvatskome državnom pravu, a prirodno, i jedinstvu čitavoga hrvatskog naroda. Radić je dalje spomenuo da je to banu Skerleczu već u više navrata u četiri oka razlagao, govoreći mu da se sporazum između Hrvata i Mađara može postići uz dva uvjeta, i to: da hrvatskom narodu najprije ne režu lijevo i desno krilo (lijevo krilo su Slovenci, desno Srbi), a drugo, da ga ne smatraju (Mađari) svojim mostom do mora. Zato su Mađari ljuti protivnici Hrvata, ali ne neprijatelji. Neprijatelji nisu zbog dinastije, zbog Monarhije koja je za sve nerazrješiva kopča.

Prebeg je u indemnitetnoj raspravi 21. VI¹⁶ prešao u napadaj na Koaliciju u namjeri da — kako je sâm rekao — uputi bana u politiku Hrvatsko-srpske koalicije! Iznio je tvrdnju da su inicijatori politike koju Koalicija provodi u Hrvatskoj svakako Tomaš Masaryk (u ideološkom pravcu), a u praksi Frano Supilo. Ta politika — po njegovu mišljenju — ne može biti korisna za hrvatski narod, a ako njemu ne koristi, ne će koristiti ni Monarhiji ni dinastiji, budući da su ti interesi uvijek u skladu i identični. Spomenuo je predsjednika Sabora B. Medakovića koga je srpska propagandistička literatura (Medaković je bio i predsjednik Srpske samostalne stranke) i u državnim spisima i pučkim kalendarima u riječi i slici prikazivala kao jednog od prvih zastupnika srpske ideje i srpske zavjetne misli. Wildera kao prinosnika »Narodne Odbrane« sa doprinosom od 10 dinara, Dušana Popovića kao člana počasnog odbora akademskog društva »Zora« u Beču u društvu s generalom Božom Janakovićem, predsjednikom »Narodne Odbrane«, Ljubom Jovanovićem-Patkom, srpskim ministrom prosvjete, Nikolom Pašićem, Radomirom Putnikom, Stojanom Protićem i drugima, ali mu je predsjedavajući na kraju oduzeo riječ. Prebegu je odmah odgovorio Dušan Popović¹⁷ i osu-

¹³ SZ, III, str. 943 i d.

¹⁴ SZ, III, str. 946.

¹⁵ SZ, III, str. 997 i d. odn. 1019 i d.

¹⁶ SZ, III, str. 1084 i d.

¹⁷ SZ, III, str. 1088.

dio Prebegov pokušaj da ocrni političke protivnike, našto mu je Prebeg dobio da će na taj način, vjerojatno, doći do uništenja Hrvatsko-srpske koalicije, za čim oni idu, jer je to njihov program. Popović je nastavio svoj govor i rekao da na vrata mađarskih političara u ovom času kuca veliki problem: jugoslavensko pitanje. Pritom ništa ne mijenja, ako ga neki nazivaju hrvatskim, a Radić je u pravu kad kaže da se tim pitanjem bavi čitava Evropa. Popović želi da na tu činjenicu upozori Mađare i želi da oni prekinu sa svojom dotadašnjom politikom, a drži da su oni u prvom redu i zvani za to. »Na vrata naše državne zajednice — rekao je on — kuca i geografija, i narodna kultura, i zakoni, koji u jednom narodu uopće postoje. I pitanje Bosne i Hercegovine morat će se danas sutra riješiti, jer i to je pitanje integrirajući dio tih odnošaja.«

2. Neposredno nakon smrti Franje Josipa pod kraj 1916 »državno-pravna opozicija« podnijela je — koristeći promjenu na prijestolju i pripremanje krunidbe Karla krunom sv. Stjepana — svoj »prešni predlog« o ponovnom uređenju čitavog državopravnog odnosa između Ugarske i Hrvatske,¹⁸ ali je većina, na sjednici 18. XII,¹⁹ otklonila njegovu prešnost, upućujući ga u saborski odbor na raspravljanje. Ubrzo zatim je St. Vučetić (SP)²⁰ ovako ocrtao frankovačku programatsku formulu: žele cjelokupnu hrvatsku kraljevinu sa površinom od 130.000 km² sa oko 5 milijuna stanovnika kao zasebnu cjelinu u okviru Habsburške monarhije; traže cjelokupnost svih hrvatskih pokrajina, Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Istre, kao i pokrajine »planinskih Hrvata« (pod tim imenom je mislio Slovence).²¹ a A. Pavelić (SSP) je u ime svih triju hrvatskih državopravnih stranaka, na sjednici 21. XII,²² dao izjavu protiv sudjelovanja Sabora kod krunidbe Karla krunom sv. Stjepana, pa su zastupnici opozicije — pošto je Pavelić okončao svoju izjavu — ustali, zapjevali himnu i napustili sabornicu, vičući pritom »abzug Tisza«.²³ Većina, dakako, to nije odobrila nego je sutradan izabrala delegaciju za krunidbene svečanosti u Budimpešti. Pred sam izbor, dr. Edo Kürschner (HSK)²⁴ postavio je u svom govoru o indennitetu pitanje, da li je prikladan trenutak da se izvede prelom, da se zapodjene velika unutrašnja borba kojoj bi bio cilj: rušenje vladajućeg državopravnog položaja, pa je odmah odgovorio da ne zna, da li bi grof Tisza pao, ali zna da bi palo momentano stanje u Hrvatskoj, da bi ban pao i da bi dobili vojnog komesara. Pritom mu je Radić dobio da on (Radić) hoće carskog a ne mađarskog komesara!

Radić je sutradan sudjelovao u raspravi o indennitetu²⁵ i vidovito upozorio zastupnike da državnici Pariza i Londona nemaju ništa protiv

¹⁸ SZ, IV, str. 54.

¹⁹ SZ, IV, str. 68.

²⁰ SZ, IV, str. 105 i d.

²¹ Ante Starčević u članku »Slovenci i Srbi: neprekidno piše Slovenci pod navodnicama. (Ante Starčević, Izabrani spisi, priredio dr. Blaž Jurišić, Zagreb 1943, str. 246—250.)

²² SZ, IV, str. 145.

²³ Tih dana osjeća se sloga u redovima opozicije.

²⁴ SZ, IV, str. 149 i d.

²⁵ SZ, IV, str. 197 i d.

Monarhije, ako Monarhija bude ono što ima da bude po prirodnom pravu. Međutim, cijela će Antanta sav svoj bijes i snagu uperiti protiv nje, ako bude postupala kao da je druga Njemačka. Njemačka će izdržati sve napore i pritisak Antante, ali bi Habsburška monarhija — ako se iznevjeri svom historijskom pozivu — propala, a i pravo bi bilo da propadne. To bi bio historijski apsurd, jer priroda ne pravi skokove, a niti historija. Zatim se govornik upustio u pohvale upućene na adresu pojedinih članica »državno-pravne oporbe« (SSP, SP i HPSS) i tvrdio da opozicija predstavlja većinu svih hrvatskih izbornika (sa svojih blizu 50.000 glasača). Kod Starčevićeve stranke prava je važno — po Radićevu mišljenju — ona personifikacija nepomirljivosti Hrvatske prema svemu što nije čisto hrvatsko u smislu etničkom, ne moralnom, a pritom stranka nije protiv Srba i Slavena. S druge strane, Stranka prava išla je za tim da valja svagdje raditi i najčišći idealizam ne može pomoći, ako se ne bude konkretno radilo, da se pridobiju svi oni faktori koji odlučuju o sudbini hrvatskog naroda.

Radić je sjednici Sabora 10. II 1917²⁶ pročitao svoju interpelaciju u kojoj pita bana, da li je voljan da zamoli novog vladara da primi i sasluša birane prvake cjelokupnoga hrvatskog naroda o unutrašnjoj i međunarodnoj političkoj situaciji, otprilike onako kako je primio i saslušao prvake mađarskog naroda. U obrazloženju interpelacije je Radić podvukao kao objektivnu činjenicu i to da bi Hrvatska pobjedom Antante bila ujedinjena; ne zna se u kojoj formi, ali svakako kidanjem veze sa Monarhijom, možda povredom i vjerske veze i prekidanjem najdragocijenije etičke veze, veze sa Habsburškom dinastijom koja u Podunavlju znači red i pravicu.

Adresna debata otpočela je u Saboru 5. III²⁷ i saborski bilježnik dr Ivan Ribar pročitao je prvo prijedlog adresnog odbora²⁸ a zatim protuprijedloge Starčevićanaca (Dragutina pl. Hrvoja i drugova) te frankovaca (Vučetića i drugova). Starčevićanci su u svom prijedlogu postavljali zahtjev za ujedinjenjem hrvatskog i slovenskog naroda u hrvatsku državu pod Karlovim žezlom, dok su frankovci tražili ujedinjenje Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Istre, Međumurja i Rijeke u jedno samostalno državno tijelo pod žezlom Habsburške dinastije u okviru Monarhije.

Izvjestitelj odbora Ljuba Babić-Gjalski (HSK)²⁹ istakao je kao prvi zahtjev adrese većine: narodno ujedinjenje. Oni žele — rekao je Gjalski — ujedinjenje narodâ u Monarhiji koji govore istim materinskim jezikom, koji žive istim narodnim običajima, koje veže ista narodna tra-

²⁶ SZ, IV, str. 639 i d.

²⁷ SZ, IV, str. 846 i d.

²⁸ »Dugo je trebao grof Tisza, dok je preko svojih pouzdanika sklonuo koaliciju, da sastavi poznatu adresu, u kojoj se traži sjedinjenje Dalmacije na temelju nagodbe i izmiče nada, da će i Bosna biti pripojena Hrvatskoj u okviru svetske krune ugarske. Time se koalicija izjavila za jedno riješenje južnoslavenskog problema, koje je bilo sasna u mađžarofilskom duhu i to na današnjem nagodbenom i dualističkom temelju.« (»Obzor«, uvodnik od 2. VII. 1918.)

²⁹ SZ, IV, str. 855 i d.

dicija, ista narodna prošlost i koji sačinjavaju istu skupinu i jednu geografsku cjelinu, a Hrvoj je nato obrazložio svoj nacrt³⁰ i podvukao da Starčevićeva stranka prava svoj zahtjev za ujedinjenjem osniva s jedne strane na historijskom državnom pravu, a s druge na modernom principu narodnosti. Tražeći ujedinjenje s braćom Slovencima, Starčevićanci traže — rekao je dalje on — u ime načela narodnosti slogu i sporazum i s onima koji se ne vole — premda su sinovi te zemlje — nazivati hrvatskom imenom. Ta je zemlja — uskliknuo je on — i njihova kolijevka; u njoj leže kosti njihovih otaca i djedova; ona će njihovim sinovima i unucima biti poprište djelovanja, no teške su i gorke uspomene iz nedavne prošlosti, kad su bili »najpripravnija posluga za maki-nacije tudjinaca protiv slobode naše, protiv slobode naše i njihove«. Međutim, rat je svojom strahotom učinio da su se te uspomene počele zaboravljati. Hrvatski narod ide za tim da pod dinastijom Habsburga uredi svoju samostalnu državu i ta njegova braća — ili kako Hrvoj kaže »naša pravoslavna braća koja se vole nazivati Srbima« — dobro će mu doći kao pomoćnici u tom poslu i ako dodju u pomoć, dobro će doći i bratski će ih primiti. Međutim, adresa SSP se razlikuje od adrese koalicije, jer Starčevićanci ne žele samo ujedinjenje, oni hoće slobodu, nezavisnost, pravo samoodređenja za svoj narod. Nato je i Vučetić obrazložio protuprijedlog Stranke prava,³¹ pa su se stali redati razni govornici, među njima i Dušan Popović (HSK), upustivši se u polemiku s protivnicima tvrdeći da govore narodu o velikom ujedinjenju i navode da od njih može očekivati ostvarenje programa, a u stvari nemaju snage ni hrabrosti da otvoreno kažu, kako i na koji način. Osvrnuo se i na primjedbu Hrvoja (da su Srbi uvijek bili oruđe Madara) i rekao da ne će ulaziti u svu dubinu tog problema, jer drži da taj problem svoj opstanak nema zahvaliti političkom razumu nego samo političkoj strasti. »Ja držim — rekao je Popović — da ona usta, koja milo, ljupko, prijateljski i bratski govore samo o hrvatsko-slovenskom narodu, da oni, koji na srce svoje prigrlljuju brata Slovenca priznajući mu njegovo narodno ime, a traže samo jednu misao, misao ujedinjenja narodnog, ja mislim, da ta usta, da ti ljudi, ako isto ne čine i prema Srbima, nisu razumom vođeni, nego samo strastima.«

Dakako da je većina prihvatila nacrt adresnog odbora (9. III).³²

Deklaracija Jugoslavenskog kluba pročitana na prvoj sjednici zastupničke kuće Carevinskog vijeća u Beču 30. V odjeknula je i u Hrvatskom saboru. A. Pavelić — nasljednik preminulog šefa stranke M. Starčevića³³ — pročitao je, na sjednici 5. VI,³⁴ izjavu stranke kojom pozdravlja deklaraciju i u kojoj ističe da je zahtjev o ujedinjenju sadržan u toj deklaraciji baza čitavog života i djelovanja stranke od njenog osnutka. Stoga SSP pozivlje hrvatski narod da je u tom odlučnom času podupre u njenom nastojanju koje ne smatra svojim stranačkim

³⁰ SZ, IV, str. 863 i d.

³¹ SZ, IV, str. 875 i d. odn. Popovićev govor str. 1010 i d.

³² SZ, IV, str. 1063.

³³ Umro 10. III. 1917.

³⁴ SZ, V, str. 16—17.

nego općenarodnim poslom. Naposljed se stranka obraća na Sabor, upućujući poziv svim njegovim strankama da se nađu složne — napustivši svaku sitničavost i malodušnost — u radu za velike narodne ideale slobode i ujedinjenja. Stojeći na stanovištu narodnog jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba, stranka poziva naročito Srbe — državljane kraljevine Hrvatske da se po primjeru zastupnika Jugoslavenkog kluba priključe njenom stanovištu, te da zajedno s Hrvatima i Slovencima porade na sjedinjenju čitavog slavenskog Juga Habsburške monarhije u posebno državno tijelo na osnovu narodnog načela i historijskoga državnog prava kraljevine Hrvatske. No, D. Popović se ispred Koalicije — u svom govoru u toku sjednice 6. VI³⁵ — ogradio od toga i upozorio Starčevićance da neprekidno isticanje nedostataka unionističke politike još uvijek nije argument da je druga politika bolja, kao što nije dokaz da druge metode vode cilju, ako se uvijek iznova ističe samo to, da pozitivni temelj i metode dane u zakonu ne vode k cilju. Za metodu Koalicije govori to što postoji i što je tu, dok se kod Starčevićanaca ona mora tek tražiti. Mjesto metode nude manifestaciju za koju sami Starčevićanci vrlo dobro znaju da ima takav domašaj da znači potpuni prekid s dotadašnjim političkim životom i stvaranjem novuma, a bez izgleda da će se išta promijeniti.

Međutim, u Budimpešti je izbila kriza; Tisza — s kojim je mladi a i sasvim neiskusni vladar bio sve manje zadovoljan — dao je u maju ostavku a na sjednici Sabora 12. VI³⁶ ban Skerlec daje izjavu da je podnio ostavku na banskoj časti i da su mu se priključili odjelni predstojnici.³⁷

Došlo je do »smjene straže« u vrhovima Trojednice.

3. Karlo je na prijedlog novog ugarskog ministra predsjednika grofa M. Esterházy-a imenovao zastupnika Koalicije Antuna pl. Mihalovića za novog bana³⁸ i Mihalovich je na sjednici 12. VII³⁹ održao svoj programatski govor. U njemu je naglasio da je njegova vlada⁴⁰ izašla iz redova saborske većine; da njeni članovi kao pripadnici većine odnosno HSK žele biti izvršioci stanovišta i mišljenja saborske većine; da je vlada došla na upravu zemlje po principu parlamentarne odgovornosti i da želi biti hrvatska i demokratska. No, istakao je i to da vlada stoji na stanovištu zakona, naročito zak. čl. I od 1868 godine.

³⁵ SZ, V, str. 57 i d.

³⁶ SZ, V, str. 83.

³⁷ U Surminovoj ostavštini nalaze se dva zapisnika iz Budimpešte koji se odnose na tu krizu. (Surminiana, Državni arhiv SR Hrvatske u Zagrebu).

³⁸ Prema autobiografskim zabilješkama bana Mihalovića vlastelin u Donjem Miholju grof Ladislav Mailath posredovao je pri njegovom imenovanju, dovodeći ga u vezu s ministrom grofom Hadikom, s kojim je Mailath bio u rodu. Na sastanku kod Hadika Mihalovich je polagao »ispit« a Hadik je zanj onda preuzeo garanciju kod predsjednika vlade da će sve biti u redu. (I na ovom mjestu izničem toplu zahvalnost sinu bana Mihalovića Pavlu Mihaloviću što mi je dopustio da koristim te zabilješke njegova oca.)

³⁹ SZ, V, str. 89 i d.

⁴⁰ U toj su vladi bili: dr. Vinko Krišković, Milan Rojc, dr. Aleksander Badaj i Aurel Rauer (svi HSK).

Koalicija je, dakako, pozdravila tu izjavu novog bana,⁴¹ dok je SSP navijestila najodlučniju borbu banu i većini,⁴² i to kako u Saboru tako i van njega. Frankovci su je otklonili⁴³ i najavili da će složno raditi sa svim strankama u Hrvatskoj-Slavoniji, kao i onima u Austriji i Bosni koje idu za tim da se sve hrvatske zemlje i svi dijelovi hrvatskog naroda ujedine na temelju historijskoga državnog prava u jedinstvenu hrvatsku državu koja siže od Triglava do Drine pod žezlom Habsburga (»zakonite hrvatske kraljevske dinastije«). Seljačka je stranka, također, otklonila izjavu novog bana⁴⁴ i ukazala na »krvavu potrebu« ujedinenja i oslobođenja hrvatskog naroda u Monarhiji — svega naroda i Slovenaca i Hrvata i Srba. Ustao je i dr Srgjan Budisavljević (HSK) i izjavio — mala senzacija — u ime svog zastupničkog druga Valerijana Pribičevića i u svoje ime⁴⁵ da ne mogu i da neće podupirati vladu bana Mihalovicha, budući da stoji na stanovištu Nagodbe i državne zajednice s Ugarskom, a sada je jedinstven i odlučan zahtjev čitavog slavenskog juga Monarhije da se s ve zemlje u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, na temelju narodnog načela, historijskog prava i prava samoodređenja naroda, ujedine u jedno potpuno samostalno, slobodno i nezavisno državno tijelo, što se ne može ostvariti u okviru Nagodbe i državne zajednice s Ugarskom.

Radić (HPSS) je 18. VII⁴⁶ podnio interpelaciju, pohvalio »Majsku deklaraciju« kao »najsretniju i najpotpuniju formulu našega hrvatskoga, narodnoga, državo-pravnoga, demokratskoga programa« i predložio da ban isposluje kod Karla audijenciju predstavnika svih hrvatskih političkih stranaka koji bi mu tom prilikom izložili apsolutnu potrebu da se svi Slovenci, Hrvati i Srbi Monarhije ujedine unutar njenih granica u kraljevinu Hrvatsku.⁴⁷

S. Budisavljević je 1. VIII održao duži politički govor⁴⁸ i, između ostaloga, rekao da Srbi u Hrvatskoj preko ozbiljnih riječi iz izjave Starčevićeve stranke prava od 5. juna ne mogu preći na dnevni red. Oni moraju taj apel da zabace ili prihvate, no prije nego što učine jedno ili drugo, njihova je dužnost da ispituju uspjehe nagodbene politike u prošlosti, kao i perspektivu te politike za budućnost, pa da prema rezultatu tog ispitivanja odrede svoj stav. Zatim je ukazao na to, kako se Nagodbu neprekidno kršilo, pa je konstatirao da je prošlost crna i žalosna, a da ni budućnost, u tom pogledu, nije ništa bolja, jer Hrvatska i od t. zv. demokratske Ugarske⁴⁹ — kad bi ti elementi doista došli

⁴¹ SZ, V, str. 115 i d.

⁴² SZ, V, str. 118—119.

⁴³ SZ, V, str. 119 i d.

⁴⁴ SZ, V, str. 121 i d.

⁴⁵ SZ, V, str. 129 i d.

⁴⁶ SZ, V, str. 173 i d.

⁴⁷ Odl sredine jula 1917 osjeća se u saborskim istupanjima previranje u redovitu članicu opozicije. Starčevićanci se udaljavaju i postaju sve više »službena opozicija«, dok između SP i HPSS vlada sloga (»Sveta alijansa«).

⁴⁸ SZ, V, str. 363 i d.

⁴⁹ Budisavljević je u govoru nabrojio Károlyijevu nezavisnu stranku, demokrate V. Vászonyja, radikale O. Jaszyja i intelektualce oko revije »Uj nemzedék«.

do riječi — nema ništa očekivati. Potpuno ujedinjenje našega naroda slovenskog, hrvatskog i srpskog imena moguće je samo izvan dualizma, jer i u slučaju da Hrvatska u okviru Nagodbe i unionizma i postigne svoju političku i financijalnu samostalnost, ne bi bilo riješeno hrvatsko i jugoslavenko pitanje. Dogodilo bi se da bi i istarski Hrvati i svi Slovenci ostali po strani. Zbog svega toga, logična je konzekvencija da se valja boriti protiv dualizma, ali je dobra sreća što će se u toj borbi naći zajedno s ostalim Slavenima Monarhije (Čeho-Slovacima, Poljacima i Rusima iz istočne Galicije). Slaveni će u odlučnom momentu — a taj po Budisavljevićevu mišljenju nije daleko — znati jurišati na dualizam i na njegovim ruševinama osnovati slobodu i ujedinjenje svojih naroda. Budisavljević je, dalje, opširno razmotrio pitanje držanja Srba u Hrvatskoj i rekao da ne stoji prigovor da se nisu zalagali za prava Hrvatske, pa je stao nabrajati procese, ukidanje narodno-crkvene autonomije, pa progone za vrijeme rata, premještaje Srba činovnika po kazni, iseljavanja, ubijanja i vješanja bez suda i sudaca, da na kraju u ime Valerijana Pribićevića i u svoje ime zbog tih progona i zločina podigne protest u Saboru. Imajući pred očima sve pogubne strane nagodbene politike — rekao je Budisavljević, obojica su došli do zaključka da tu liniju na kojoj su kao Srbi u Hrvatskoj stajali napuste, da se odazovu apelu SSP i da se pridruže zahtjevima deklaracije Jugoslavenkog kluba i izjave Starčevićeve stranke prava. Svoj govor završio je poklikom: Živjela slobodna Hrvatska, živjela Jugoslavija!

Hrvoj (SSP) se je u svom govoru 9. VIII⁵⁰ pozabavio pitanjem narodnog jedinstva i izjavio da su Slovenci, Hrvati i Srbi jedan narod, da se od Soče i Vilacha do Drine (!) i Durmitora govori jednim jezikom, a da Starčevićanci kao predstavnici jugoslavenske ideje ne traže hegemoniju ni nad Slovincima ni nad Srbima, nego im priznaju potpunu jednakost u svakom pogledu. No, Jugoslavije — rekao je on — nema niti će je ikada biti, dok postoji Monarhija, ali će zato biti hrvatske države.

Dr Stevan Simeonović-Čokić (HSK) je u novembru 1917⁵¹ — kad se u Saboru već jasno ocrtava novo grupiranje snaga u tri glavne grupe (HSK i unionisti, SSP i dva disidenta Koalicije, SP v HPSS i St. Zagorac)⁵² — pokušao da brani političku liniju Koalicije i naveo da Jugoslaveni u Austriji nemaju ništa da izgube s programom Majske deklaracije; ne riskiraju ništa i ne unose nikakvu postojeću vrijednost u igru, dok Hrvatska ima državnu samosvojnost koju valja čuvati. Nagodbom joj je zajamčena politička i teritorijalna individualnost koja se ne smije staviti u igru lakomislno, prije nego što bi se dobro promislilo šta da se radi.

A. Pavelić je iskoristio mogućnost podnošenja interpelacija i 10. XII⁵³ pročitao u toj formi ranije zapljenjenu izjavu SSP koju su pot-

⁵⁰ SZ, V, str. 561 i d.

⁵¹ SZ, V, str. 1093 i d.

⁵² Taj »hrvatski demokratski blok« (SP, HPSS i St. Zagorac) potrajavao je do proljeća 1918 (Radićev put u Prag).

⁵³ SZ, VI, str. 9.

pisali i disidenti Koalicije (Budisavljević i V. Pribičević).⁵⁴ U njoj potpisnici izjavljuju svoju spremnost — povodom objavljivanja sovjetskog »Dekreta o miru« — da pozdrave svaki korak koji bi uistinu mogao da dovede do trajnog mira među narodima i iznose zahtjev čitavog naroda koji — upirući se na pravo samoodređenja⁵⁵ — odlučno traži da budući mir bude demokratski mir kojim se svim narodima svijeta, pa i jedinstvenom narodu Hrvata, Srba in Slovenaca zajamčuje potpuna sloboda državnog, kulturnog i ekonomskog života.

4. Pavelić je 7. II 1918⁵⁶ — pod utiskom razvoja događaja i hrabren porukama iz inozemstva (F. Barac) — oštro kritizirao nerad vlade bana Mihalovića i saborske većine i rekao da je takav Sabor sramota za hrvatski narod, a na grožnje s raspuštanjem Sabora odgovorio da Starčevićancima nije stalo do takvog Sabora, što više, ako će se upotrebiti represalijske, te će represalijske naći složan i jedinstven narod u tome da se hrvatsko odnosno jugoslavensko pitanje stavi na tapet pred široki evropski forum. To je zadatak ovog Sabora i ako Sabor nema hrabrosti i svojstava da ta pitanja stavi na tapet, onda je bolje da ga uopće nema.

Kao rezultat akcije da dode do »narodne koncentracije« započete negdje u jesen 1917 god. dolazi do zagrebačkog sastanka (2. i 3. III) na kojem sudjeluju — pored učesnika iz Slovenije, Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Istre i Međumurja — Starčevićanci, disidenti Koalicije i izaslanici Socijalno-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije, dok Koalicija i HPSS apstiniraju. Pored izjave namijenjene javnosti (o potrebi koncentracije svih stranaka i grupa koje, stojeći na stanovištu narodnog jedinstva i samoodređenja, traže svoju narodnu nezavisnost i na demokratskim temeljima uređenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba) prihvatili su, interno, načela za koncentraciju koja idu još dalje.⁵⁷ Važno je pritom da i u onoj izjavi za javnost nema više govora o žezlu ili okviru!

Povjerali su jednom odboru ad hoc da pripremi sve nužno za organiziranje »Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba« u Zagrebu; dogovorili i novi sastanak (za 21. i 22. IV) da na njemu formiraju Vijeće, ali do njega nije došlo.

Starčevićanci su i u Saboru, napadajući, kritizirajući i interpelirajući, vršili pritisak na Koaliciju da pride »narodnoj koncentraciji« i u njenim redovima, na njenom hrvatskom krilu (prije svega Lorković i Šurmin koji su kasnije istupili i osnovali disidentsku grupu oko »Malih Novina«)⁵⁸ javljali su se glasovi u prilog preorijentacije i suradnje, ali

⁵⁴ Vidi Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914.—1919., Zagreb 1920, str. 105.

⁵⁵ Tu se već potpuno napuštaju oportunističke formulacije i ističe načelo samoodređenja naroda.

⁵⁶ SZ, VI, str. 294 i d.

⁵⁷ Objavljeno po prvi puta kod Dragovana Šepića (Oktobarska revolucija i jugoslavensko pitanje u Austro-Ugarskoj 1917/18, »Historijski zbornik«, Zagreb, god. XI/XII 1958—1959, str. 43—44).

⁵⁸ Ta kriza oko Lorkovića i Šurmina kao da je starijeg datuma, jer se Šurmin već početkom juna 1917 nosi nšljku da istupi iz kluba a da ostane član HSS.

je to Sv. Pribićević — koji se poslije dugog (trogodišnjeg) izbivanja bio pojavio u Saboru — presjekao tvrdnjom da nije pogodan moment da se napusti dotadašnja politika i povede nova na podlozi kooperacije s drugim strankama (izjava HUSS i SSS od 17. II 1918).⁵⁹ Starčevićanci su nastavljali da u Saboru i dalje napadaju Koaliciju a mnogi politički prvaci iz južnoslavenskih zemalja Monarhije, poslije Czerninova prijetecćeg govora 2. IV, solidarizirali su se s borbom Čeha i sredinom aprila sudjelovali u Pragu na »svečanosti polaganja prisege«, na kojoj je pored Starčevićanaca iz Hrvatske sudjelovao i St. Radić, iznenadivši svijet izjavom o raskidu »saborske kooperacije« s frankovcima.⁶⁰

Starčevićanac Hrvoj održao je u Saboru 14. V⁶¹ govor za Jugoslaviju u kojem je žigosao nedjela soldateske na jugu Monarhije, »ovo urlanje — kako je rekao — surove sile, koja se u svojoj raspojasanosti pokazala u Srijemu, u Srbiji, u Crnoj Gori, u Dalmaciji, u Bosni i Hercegovini, u Istri i Sloveniji, a nažalost u dosta znatnoj mjeri i ovdje u Hrvatskoj; koja je našim narodom napunila groblja po Bosni, tamnice u Aradu, internirske tabore u Gmünd-u i Braunau-u, koja je kao tobožnje veleizdajnike i srpske agente bacala u okove i tamnice čak i časne starce katoličke svećenike po Sloveniji; koja je nemilosrdno i bezobzirce izvrгла propasti od gladi sav naš narod u Hercegovini, u Dalmaciji i u Istri...« A to je — rekao je okrenut frankovcima — izvor, korijen i početak gibanja što ga općenito nazivaju »jugoslavenski pokret«. U njemu sudjeluju ne zato da kao Hrvati izgube svoj hrvatski nacionalizam, svoju hrvatsku državnost, svoju narodnu egzistenciju, da je uguše u Srpstvu ili Slovenstvu nego da je u zajednici sa Srbima i Slovencima zajedničkim silama u ovim opasnim i burnim vremenima spase od Nijemstva i Mađarstva. »Mi hoćemo — uskliknuo je Hrvoj — slobodnu svoju hrvatsku državu zajedno i u savezu sa slobodnom našom braćom Slovencima i Srbima, dakle, Srbima njihova srpska država, Slovencima njihova slovenska a nama Hrvatima hrvatska država sve u bratskom federativnom savezu po uzoru švicarskih kantona, sjeverno-američke Unije ili saveznih država njemačkog carstva.«

Koalicija nije sudjelovala na proslavi 50-godišnjice praškog »Narodnog divadla« kojom prilikom je došlo do manifestacija češko-jugoslavenske solidarnosti i do čvršćeg povezivanja jugoslavenskih političkih predstavnika sa češkim i poljskim, ali su zato u Saboru prešli u uspješnu ofanzivu proti frankovaca, najavljujući a kasnije predočujući dokumente kojima se bjelodano dokazuju pokušaji prvaka SP da pomoću političkih dostava isprovociraju raspust Sabora i uvođenje komesarijata.⁶²

⁵⁹ Dragoslav Janković-Bogdan Krizman, *Gradja o stvaranju jugoslavenske države* (1. I.—20. XII. 1918), Beograd 1964, Tom I, str. 109.

⁶⁰ Isti izvor, I, str. 174—175.

⁶¹ SZ, VI, str. 686 i d.

⁶² Više o tome: Većeslav Wilder, *Dva smjera u hrvatskoj politici*, Zagreb 1918.

»Prešnim predlogom« A. Pavelića i drugova (među potpisnicima nalazili su se i Radić i Budisavljević)⁶³ pokušali su Starčevićanci da utječu na Koaliciju, protestirajući protiv toga što vrhovi Monarhije rješavaju hrvatsko odnosno jugoslavensko pitanje bez pitanja i privole najpozvatijeg faktora u toj stvari: Hrvatskog sabora i zahtijevajući da se ono riješi na temelju prava narodnog samoodređenja.

A. Horvat je 4. VII⁶⁴ ponovio frankovačku formulu rješenja: Stranka prava traži ujedinjenje u jedno samostalno državno tijelo, u okviru Monarhije, Hrvatske, Slavonije, Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Istre s otocima, Rijeke i Međumurja. Dodao je — preuzimajući to od ranijeg programa Starčevićeve stranke prava — da će podržati nastojanje braće Slovenaca da se i oni pripoje tom tijelu, a zastupnik dr Zivan Bertić (HSK) je dva dana kasnije,⁶⁵ braneći taktiku Koalicije, ustvrdio da se narodno pitanje može riješiti samo u sporazumu s odlučujućim političkim faktorima Monarhije, naročito s vodećim političkim narodima koji ovaj sistem podržavaju (Nijemcima i Mađarima). No, kod njih još nije dozrelo uvjerenje da se ono mora riješiti potpuno, ali će doći do spoznaje da treba izmijeniti podlogu na kojoj je Monarhija uređena. Tada će biti moguće rješenje, ali ne drukčije nego na korektan način, i to tako da će ga riješiti čitav hrvatski narod u Saboru i u drugim saborima koji tu postoje. »A dok ne dođe pravi čas za rješenje našega pitanja — rekao je on — hrvatsko-srpska koalicija voditi će i nadalje ovu politiku mira, jer je uvjeren, da ona tom politikom ne čini samo uslugu državi, nego i narodu, kojemu ona štedi sile za veliki i odlučni momenat, kad dođe do rješenja našega narodnoga pitanja.«

Novi disident Koalicije: Lorković održao je govor u toku sjednice 8. VII⁶⁶ i založio se — kritizirajući držanje Koalicije — za narodnu koncentraciju, s tim da se za njenu podlogu uzme kao primarni zadatak: sakupiti u jednu cjelinu sve one koji su Jugoslaveni i koji prihvaćaju jugoslavensku misao. Treba ujediniti — predlagao je on — sve narodne elemente koji stoje na principu narodnog ujedinjenja i samoodređenja bez obzira na stranke — neka stranke eventualno i nadalje postoje; treba i pored njih stvoriti jednu organizaciju svih narodnih elemenata kao organ za vođenje narodne politike u Hrvatskoj, Dalmaciji i Bosni, kao vodstvo i regulator narodne politike.

Lorkoviću je ispred Koalicije sutradan odgovorio Sv. Pribićević⁶⁷ i priznao da je pitanje narodne koncentracije zaista jedno od najvažnijih, ali je upozorio i na metodu podjele uloga.⁶⁸ Polemizirajući s Lorkovićevim izvodima kao maglovitima, Pribićević je rekao i ovo: ako je Lorković mislio da treba »današnju političku situaciju u Hrvatskoj žrtvovati, da treba današnju situaciju u Hrvatskoj dignuti u zrak, da se možemo svi okupiti u jedinstvenu grupu, da možemo stvoriti novu

⁶³ SZ, VI, str. 846.

⁶⁴ SZ, VI, str. 940 i d. odn. 968—969.

⁶⁵ SZ, VI, str. 975 i d.

⁶⁶ SZ, VI, str. 1047 i d.

⁶⁷ SZ, VI, str. 1067 i d.

⁶⁸ Pavelić je mnogo kasnije priznao da im je Koalicija »čuvala ledja«.

stranku bez obzira na današnju i proti novoj situaciji koja dodje, onda je to treba jasno izraziti, jer pitanje današnje situacije u Hrvatskoj nije pitanje jedne ili druge stranke u saboru, nego je pitanje narodno. Ja sam u kontaktu s narodom, kao i svaki drugi možda član ovoga sabora i možda i više, i ja, visoki sabore, nijesam razabrao u tome kontaktu, da današnju situaciju u Hrvatskoj treba dirati, ja nisam razabrao, da današnju situaciju u Hrvatskoj (ne) treba dizati u zrak i da mjesto današnje situacije treba da nastupi neko novo drugo stanje, za koje ne znamo, kakvo će biti i protiv koga će biti.« Ne zna — rekao je on — kojim se pravom od Koalicije traži da dovede do takve situacije, kad se narodno pitanje rješava, jer ga nitko od mjerodavnih faktora još ne rješava, i, po njegovom osobnom mišljenju, i ne misli rješavati,⁶⁹ kad još imaju rat u svojoj nedoglednosti pred sobom⁷⁰ — bude na skrajnje radikalnom stanovištu prema Saboru i da pravi neku situaciju u zraku bez obzira na to, tko će doći poslije nje, da li protuustavno stanje koje bi zatvorilo vrata cijelom saboru i začepilo usta čitavom narodu.⁷¹

Tako im nije polazilo za rukom da privole Koaliciju (koja čeka »pravi čas«) da pristupi narodnoj koncentraciji, a Slovenci — po uzoru na Čehe — pristupili su 17. VIII osnivanju svoje političke organizacije u Cislajtaniji (Narodni svet u Ljubljani) kao sastavnog dijela budućeg općeg jugoslovenskog »Narodnog vijeća« u Zagrebu. U julu su već bili sastavljeni pozivi za konstituirajuću skupštinu Narodnog vijeća SHS odnosno za »Narodnu organizaciju za Hrvatsku i Slavoniju«, ali do nje nije došlo ni u augustu ni septembru.

5. Poslije jasno izraženog otklona Koalicije da pridje, predstavnici stranaka i grupa sklonih koncentraciji održali su 3. VIII u Zagrebu sastanak i zaključili da treba stupiti u vezu i dogovor sa Ljubljanom radi saziva općeg sastanka na kojem bi se stvorilo opće jugoslovensko Vijeće.⁷² Postigli su nato sporazum da se 24. IX održi u Zagrebu sastanak na kojem bi donijeli konačnu odluku o Vijeću i dogovorili sve detalje. Na tom sastanku pao je zaključak da se povodom mirovne ponude a. u. ministra vanjskih poslova (tog »goluba mira«) objavi zajednička izjava — to je izjava Narodnog sveta, Narodne organizacije za Dalmaciju, SSP, HPSS, Srpske narodne radikalne stranke, Socijalno-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije te izvanstranačnih grupa (Lorković, Budisavljević i Šimrak)⁷³ — a zatim su raspravljali o situaciji na frontu

⁶⁹ O »rješavanju« jugoslovenskog pitanja u vrhovima Monarhije vidi moj prilog: Stvaranje jugoslovenske države (Referat na Drugom kongresu historičara Jugoslavije), »Historijski pregled«, Zagreb 1956, br. 3—4, str. 167—215).

⁷⁰ Poruke koje su stizale iz inozemstva (u Prag pa zatim u Zagreb) najavljivale su svršetak rata u proljeće 1919 godine. To je mišljenje zastupao i Foch do jeseni 1918!

⁷¹ Stoji i to da je koalicionašima materijalno koristila suradnja sa vladom u Zagrebu, režimom i vladinim krugovima u Pešti, da su se mnogi zastupnici HSK nalazili u predsjedništvu raznih poduzeća, banaka itd.

⁷² Organizatori tog općeg sastanka namjeravali su da pristupe osnivanju tog Vijeća, ako Koalicija, eventualno, i otkloni da pristupi.

⁷³ Janković-Krizman, Gradja, I, str. 301—303.

i u pozadini. Na kraju su donijeli zaključak da se osnivački sastanak na jugoslavenskom nivou sazove za 5. oktobar u Zagrebu.

Sve nepovoljnije vijesti sa ratišta — u prvom redu ona o kapitulaciji Bugarske u Solunu (29. IX) i brzom napredovanju Saveznika na frontu u Makedoniji i drugdje — hrabrile su i aktivizirale duhove u Zagrebu, tako da se u rukama sazivača — uoči osnivačkog sastanka — našlo više izjava o pristupu politici nacionalne koncentracije (Srpske narodne radikalne stranke, Socijalno-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije, Seljačke stranke, grupe Lorković-Šurmin) i nakon raznih peripetija konačno je i Koalicija donijela odluku da pristupi u »Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba« u Zagrebu. Kad je kasnije i Stranka prava htjela da udje u Vijeće, središnji je odbor Vijeća većinom glasova to otklonio. Odbor je, između ostaloga, pripremio i »prešne predloge« za sjednicu Sabora sazvanog za 29. oktobar. Na toj nesumnjivo prelomnoj i historijskoj sjednici⁷⁴ Sabor je jednoglasno prihvatio »prešni predlog« Sv. Pribićevića i drugova o raskidu svih državno-pravnih odnosa i veza s Ugarskom i Austrijom i proglašenju Dalmacije, Hrvatske, Slavonije sa Rijekom posve nezavisnom državom prema Ugarskoj i Austriji i njenom pristupu — prema modernom načelu narodnosti a na temelju narodnog jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba — u zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom etnografskom području tog naroda bez obzira na teritorijalne i državne granice u kojima taj narod živi. Za taj su prijedlog glasovali zastupnici svih stranaka, uključujući i Stranku prava. Njen predstavnik (dr. Prebeg) je pritom izjavio da će njihov saborski klub predložiti vijeću stranke da se stranka razidje.⁷⁵

Za vrijeme trajanja improvizirane i privremene Države Slovenaca, Hrvata i Srba i vladavine Narodnog vijeća SHS u južnoslavenskim zemljama bivše Monarhije predstavnici Koalicije najviše su se zalagali da se što prije i što brže proglasi i ostvari ujedinjenje sa Srbijom, osjećajući da se sve nalazi u zraku, dok su Starčevićanci, a pogotovo Radić, bili mnogo suzdržljiviji. Na kraju su u središnjem odboru 24. XI izglasali zaključak o ujedinjenju i odašiljanju delegacije u Beograd, gdje je regent Aleksandar 1. XII proglasio ujedinjenje u jedinstveno kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Tako je državnopravno bio stvoren svršeni čin za savezničku Konferenciju mira za koju su pripreme imale tek otpočeti.

Sâm sabor se poslije prelomne sjednice 29. X 1918 više nikad nije sastao.

U toku »ratnog saborisanja« Koalicija je tvrdoglavo držala pozicije »radne većine« a kasnije »vladajuće stranke«, braneci postojeću situaciju i odnose, dok je stranke opozicije (SSP, SP i HPSS) — inače prilično nesložne — približila, u jednom trenutku, mogućnost da nakon promjene na prijestolju (1916) dodje do promjena i u Hrvatskoj. Radić je i nadalje — ističući vjernost Monarhiji i »organsku vezu« Hrvatske s

⁷⁴ SZ, VI, str. 1465 i d.

⁷⁵ To, međjutim, nisu učinili.

Austrijom a ne Ugarskom — govorio o jedinstvu sa Srbima, o potpunom narodnom jedinstvu, itd., u čemu nije na ljevici, a pogotovo kod frankovaca nailazio na odobravanje. Međutim, nešto kasnije očituje se zanimljiva evolucija kot Starčevićanaca. Ističući sve više potrebu federalizacije Monarhije — da kasnije (u maju 1918) već jasno ocrtuju svoj državnopravni program jugoslavenske federacije — milinovci počinju spominjati Srbe, da bi u izjavi Stranke povodom objavljivanja »Majske deklaracije« Jugoslavenskog kluba podvukli da — za razliku od Stranke prava — stoje na stanovištu narodnog jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba. Ističući to stanovište, pozvali su Srbe — državljane Kraljevine Hrvatske — da zajedno sa Hrvatima i Slovencima porade na ujedinjenju čitavog Juga Monarhije. Tako se očituje sve jače udaljšavanje milinovaca od ostalih članica državnopravne opozicije, dok Radić — hvaleći »Majsku deklaraciju« — ostaje uz frankovce u »saborskoj kooperaciji«. U jesen 1917 jasno se u Saboru ocrtava pregrupiranje (iz dvije) tri glavne grupe: Hrvatsko-srpska koalicija i unionisti; Starčevićeva stranka prava i dva disidenta Koalicije (Budisavljević i V. Pribićević) te stranka prava, Hrvatska pučka seljačka stranka i Stjepan Zagorac kao »hrvatski demokratski blok«. Starčevićanci — pod utjecajem Trumbićevih poruka iz inozemstva — pristupaju akciji oko »nacionalne koncentracije« koja nailazi na odaziv u Hrvatskoj a nuka Radića da napusti »kooperaciju« s frankovcima koji, do svršetka na istim programskim pozicijama, ostaju u Saboru potpuno osamljeni. Kod Koalicije — i na njenom hrvatskom krilu — dolazi do osipanja, a predstavnici Slovenaca osnivaju u Ljubljani svoju nadstranačku organizaciju (»Narodni svet«) kao sastavni dio budućeg općeg jugoslavenskog Narodnog vijeća u Zagrebu koje se konačno, sa velikim zakašnjenjem, osniva, pošto je na kraju i Koalicija pristala da tim putem podje. Tako su u Zagrebu osnovali »Narodno vijeće SHS« u koje su ušle sve hrvatske gradjanske stranke osim frankovaca. Za »prešni predlog« o raskidu veza s Ugarskom i Austrijom te o stvaranju jugoslavenske države 29. X 1918 glasovali su složno svi saborski zastupnici uključujući i one iz Stranke prava.